

UOT 902

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.228>

VƏLİ BAXŞƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti: velibahshaliyev@mail.ru

NEZAHAT CEYLAN

Qırğızıstan-Türkiyə Manas Universiteti: n.ceylan@atauni.edu.tr

ELMAR BAXŞƏLİYEV

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi: elmarbakhshaliyev@gmail.com,

HEYRAN HƏSƏNOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi: h.hasanova.99@mail.ru

CƏNUBİ QAFQAZIN SİONİ TIPLİ KERAMİKASI TUMBULTƏPƏDƏ ARXEOLÖJİ QAZINTILAR KONTEKSTİNDƏ

Giriş. Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanca aparılan arxeoloji araşdırmalar nəticəsində Son Eneolit dövrünə aid bir sıra yaşayış yerləri aşkar edilmişdir. Araşdırmalar Azərbaycanda Son Eneolit mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin olduğunu, burada “Ovçulartəpə mədəniyyəti” və “Leylatəpə mədəniyyəti”nin formalaşdığını göstərmişdir. Lakin buna baxmayaraq bir çox qafqazşünas alimlər Cənubi Qafqazın Son Eneolit mədəniyyətini ümumi şəkildə bəzən Sioni mədəniyyəti (17, c. 115; 35, p. 48-49; 24, p.207), bəzən Sioni-Çopi mədəniyyəti (15, c. 127), bəzən Sioni keramikası (34, p. 323), bəzən isə dərslıklərdə Sioni tipli abidələr adlandırmışdır (15, c. 34). Son zamanlar bu mədəniyyət Sioni-Çopi-Qinçi mədəniyyəti də adlandırılmışdır. Demək olar ki, Sioni mədəniyyəti Cənubi Qafqazın Son Eneolit mədəniyyətinin sinoniminə çevrilmişdir. Cənubi Qafqazda yerləşən Son Eneolit abidələrinin tədqiqi onların arxitektura və keramika məmulatına görə bir-birindən fərqləndiyini göstərir (35 p. 40-48; 43, s. 246). Digər tərəfdən Sioni mədəniyyətinin dövrü və xarakterik xüsusiyyətləri tam şəkildə müəyyənləşdirilməmiş, Sioni yaşayış yerinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olan keramikası isə belə bir mədəniyyətin mövcudluğunu demək üçün çətinlik törədir (14, c. 340). Sioni yaşayış yerinin keramikası Çopi, Sameleklde, Samertsxle-klde kimi yaşayış yerlərinin keramikası ilə yalnız ümumi əlamətlərinə görə bənzərdir (17, c. 114). Naxçıvanda Ovçulartəpə, Yeniyol, Zirincli, Şorsu kimi yaşayış yerlərinin tədqiqi də göstərir ki, bu abidələrdə Sioni tipli keramika çox az yayılmışdır (8, c. 88-95).

Digər tərəfdən Sioni keramikası və Sioni tipli abidələrin yayılmasının nə ilə bağlı olduğu sonadək aydınlaşdırılmamışdır. Bu baxımdan son illər Naxçıvanda aşkar olunan arxeoloji abidələr xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu abidələr Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın Neolit və Eneolit mədəniyyətlərini karbon analizləri əsasında dəqiq tarixləndirməyə imkan verir. Bu araşdırmanın məqsədi yeni tədqiq edilən Tumbultəpə yaşayış yerindən aşkar olunan Son Eneolit dövrünə aid maddi-mədəniyyət nümunələrini, xüsusilə keramika məmulatını Naxçıvanın digər abidələri ilə müqayisəli şəkildə araşdıraraq nəşr etməkdən ibarətdir. Belə hesab edirik ki, bu materialların tədqiqi və nəşri Cənubi Qafqazın Son Eneolit mədəniyyətləri, o cümlədən Sioni mədəniyyəti ilə bağlı məsələlərin həll edilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Tumbultəpə yaşayış yeri. Bu yaşayış yeri Naxçıvan şəhərinin cənubunda, Naxçıvançayın sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 833 m yüksəklikdə yerləşir (Şəkil 1). Yerüstü materiallar arasında Antik dövrə və Eneolit dövrünə aid keramika nümunələrinə rast gəlinirdi. Lakin tədqiqatın gedişi göstərdi ki, bu abidə Son Eneolit dövrünə aid birtəbəqəli yaşayış yeridir (Şəkil 2). Antik dövrdə və Orta əsrlərdə yaşayış yerinin ərazisi qəbiristanlıq kimi istifadə olunduğundan Eneolit təbəqəsi müəyyən dağıntıya məruz qalmışdır. Yaşayış yeri 2023-cü ildə V.B.Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə aparılan arxeoloji qazıntılarla öyrənilmişdir. Arxeoloji qazıntılar beş sahədə aparılmışdır. Yaşayış yerinin mərkəzində yerləşən A və B sahələrinin ölçüsü

10x10 m, D və E sahələrinin ölçüsü 5x10 m olmuşdur. Qazıntının gedişində A və B sahələrində Antik dövr qəbirləri aşkar olunduğundan, həmin qəbirlərin gələcəkdə tədqiq edilməsi məqsədilə burada qazıntı dayandırılmışdır. D və E sahələrində isə qazıntılar xam torpağadək davam etdirilmişdir. C sahəsində 4x2 m ölçüdə kəşfiyyat şurfu qoyulmuşdur. Bu şurf qazıntı zamanı genişləndirilərək B sahəsi ilə birləşdirilmiş və 5x5 m ölçüdə sonadək davam etdirilmişdir (Şəkil 3). B sahəsindən dördkünc formalı evin qalıqları aşkar olunmuşdur (Şəkil 4). Araşdırmalar evlərin yarımqazma tipli olduğunu,

onların divarlarının bəzi qisimlərdə çiy kərpiclərlə inşa edilərək tamamlandığını göstərir. Evin uzunluğu 4, 10 m, eni 3, 20 m idi. Divarların eni 0,5 m, hündürlüyü 0, 7 m idi. Tədqiqat zamanı divarların 25x50x8 sm ölçülü çiy kərpiclərdən inşa olunduğu müəyyən edilmişdir. Otağın içərisindən Eneolit dövrünə aid keramika nümunələri, az miqdarda heyvan sümüyü, bir dən daşı və obsidian parçaları aşkar olunmuşdur. Otağın şimal-şərq hissəsində ətrafında daş döşənmiş dairəvi formalı ocağın olduğu müəyyən edilmişdir. Ocağın diametri 0, 4 m idi. Ocağın içərisi qara rəngli küllə dolmuşdu.

Şəkil 1. Cənubi Qafqazda Sioni tipli keramikanın yayıldığı əsas yaşayış yerləri.

D və E sahələrində aparılan qazıntılar zamanı mədəni təbəqənin qalın torpaq layı ilə örtüldüyü müəyyən olunmuşdur. Torpağın qalınlığı relyefdən asılı olaraq 1-2 m arasında dəyişirdi.

D sahəsinin şimal-qərb tərəfində dördkünc formalı, küncdə bir qədər dəyirmilənmiş yarımqazma tipli otağın izləri aşkar edilmişdir (Şəkil 5). Xam torpaqda qazılan otağın sahədə qalan hissəsinin uzunluğu 3,2 m, eni 2,2 m, dərinliyi 0,3 m idi. Onun içərisi boz-qara rəngli küllə dolmuşdu. Otağın içərisinə dolmuş kül qalıqları onun ətrafına da yayılmışdı. Mədəni təbəqənin qalınlığı 0,5-0,7 m arasında dəyişirdi. Araşdırma zamanı otağın içərisində müxtəlif səviyyələrdə daşlarla əhatə olunmuş ocağın qalıqları və

onun ətrafında üfiqi vəziyyətdə yerləşən keramika nümunələrinin aşkar olunması, yaşayış yerində müxtəlif dövrlərdə yaşayışın mövcudluğunu göstərirdi. Otağın içərisindəki təbəqənin alt laylarından diametri 0,9 m olan, döşəmədə qazılmış ocaq yeri, onun ətrafında isə daş əmək alətləri aşkar olundu (Şəkil 6, 1). Qazıntı sahəsində aşkar olunan maddi-mədəniyyət nümunələrinin əksəriyyəti keramika məmulatından ibarət idi. Heyvan sümüyünün qalıqlarına çox az rast gəlinirdi. Olduqca pis saxlanmış heyvan sümükləri otağın içərisindəki alt laylardan aşkar olunmuşdur. Heyvan sümükləri başlıca olaraq xırdabuynuzlu və iribuynuzlu heyvanlara aid idi. Tədqiqat zamanı həmçinin az miqdarda ob-

sidian və çaxmaqdaşından hazırlanmış alətlər və obsidian qəlpələri də tapılmışdır.

E sahəsində aparılan qazıntılar zamanı bir-birinin yaxınlığında yerləşən iki yarımqazmanın qalığı aşkar olundu. Birinci yarımqazmanın yalnız qalıqları mövcud idi (Şəkil 6, 2). Onun uzunluğu 3 m, eni 2,4 m idi. Salamat qalan divarının eni 0,5 m, hündürlüyü 0,2 m idi. Bu otağın içərisində iki ocağın qalığı aşkar olundu. Ocaqlar müxtəlif dövrlərdə istifadə olunmuşdu.

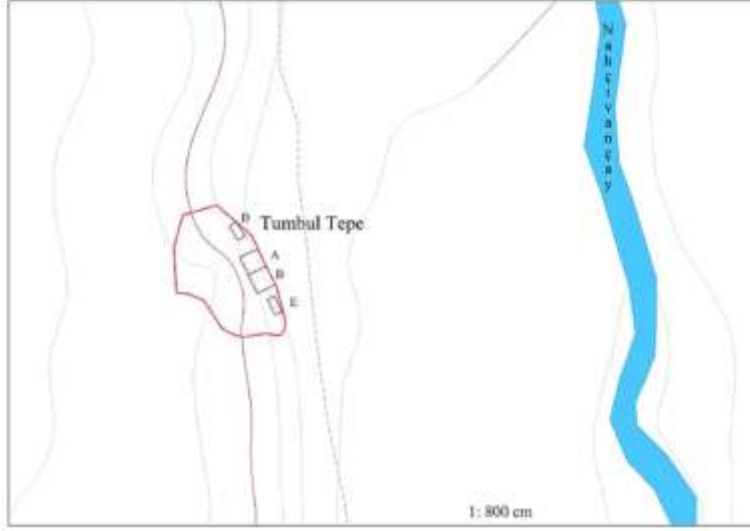
Şəkil 2. Tumbul Təpə yaşayış yerinin görünüşü.

Uzunluğu 4, 10 m, eni 3, 2 m olan ikinci yarımqazma birincinin şimal tərəfində aşkar olundu. Onun aşağı qismi 40-50 sm dərinliyində torpaqda qazılmış, üst qismi kərpiclə hörülmüşdü. Kərpiclərin ölçüsü 25x50x10 sm idi (Şəkil 6, 2). Kərpiclər bir sırada olduqca pis qalmışdı. Yarımqazmanın içərisi boz rəngli küllə dolmuşdu. Tədqiqat zamanı yarımqazmanın şərq tərəfində diametri 0,5 m olan ocaq yeri aşkar olundu. Ocaq torpaqda qazılmış və dibinə çay daşı döşənmişdi (Şəkil 8). Onun içərisi boz rəngli küllə dolmuşdu. Ocağın ətrafı bəzi yerlərdə yastı çay daşları ilə, bəzi yerlərdə isə göy rəngli daş plitələrlə əhatə edilmişdi. Yarımqazmanın qərb tərəfində ikinci bir ocaq yeri aşkar olundu. Ocaq oval formalı olub torpaqda qazılmışdı. Onun ölçüləri 0,6x0,8 m, dərinliyi 0, 4 m idi. İçərisi qara-boz rəngli küllə dolmuşdu. Onun külü yarımqazmanın içərisinə də yayılmışdı. Ocağın içərisindən xeyli miqdarda kera-

Otağın cənub-şərq tərəfində yerləşən ocağın diametri 0,9 m, dərinliyi 0,2 m idi. Döşəmədə qazılan ocağın içərisindən və ətrafından keramika parçaları, obsidian və çaxmaqdaşı qəlpələri aşkar olunmuşdur. İkinci ocaq ondan 1, 2 m aralıda, otağın şimal tərəfində yerləşirdi. Bu ocaq oval formalı idi. Onun diametri şimal tərəfdə 0, 9 m, cənub tərəfdə isə 1,2 m idi (Şəkil 7). Bu ocağın içərisindən xeyli keramika nümunələri tapıldı.

mika parçaları aşkar olundu. Ocağın ətrafında isə dən daşı və sürtgəc parçaları var idi. Ehtimal ki, bu ocaqlardan yemək bişirilməsində və evin qızdırılması üçün istifadə edilmişdir.

Arxeoloji araşdırmalar göstərir ki, evlər bir qismi torpaqda qazılmış yarımqazma tipli olmuş, divarları isə bəzi yerlərdə çiy kərpiclə, yaxud yüngül konstruksiyalı tikintilərlə tamamlanmışdır. Evlərdə dən daşlarının, həmçinin ocaqların içərisində obsidian qəlpələrinin aşkar olunması göstərir ki, qədim sakinlər əmək alətlərini ocağın ətrafında, evin içərisində hazırlamış, ərzaq məhsullarını da burada emal etmişlər. Yaşayış yerində müxtəlif maddi- mədəniyyət qalıqlarının tapılmasına baxmayaraq heyvan sümüklərinə olduqca az rast gəlinmişdir. Yaşayış yerində təbəqənin az yığılması, ehtimal ki, bu yaşayış yerində həyatın mövsümi xarakter daşması ilə bağlı idi.

Şəkil 3. Tumbul Tepe yaşayış yerinin topoqrafik planı.

Əmək alətləri. Tumbultəpədən aşkar olunan əmək alətlərinin bir qismi dən daşlarından ibarətdir. Bu tip əmək alətləri başlıca olaraq boz rəngli bazalt daşından hazırlanmışdır. Onlar üst və alt dən daşlarından ibarətdir. Dən daşları başlıca olaraq evlərin içərisindən, ocaqların ətrafından aşkar olunmuşdur. Ehtimal ki, Tum-

bultəpədəki dən daşları taxılın və digər məhsulların üyüdülməsi üçün istifadə edilmişdir. Naxçıvanda aparılan araşdırmalar bu tip alətlərin olduqca müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olduğunu təsdiq edir. Həmin alətlər həmçinin duz üyüdülməsində və filizin zənginləşdirilməsində də istifadə edilmişdir (4, s. 9-10).

Şəkil 4. B sahəsindəki yarımqazma tipli ev.

Obsidian və çaxmaqdaşı alətlər. Tumbultəpədə aşkar olunan əmək alətlərinin bir qismi obsidian və çaxmaqdaşından hazırlanmışdır (Şəkil 9). Çaxmaqdaşından hazırlanan alətlər azdır (5 ədəd). Onlar uzunsov formalı oraq dişlərindən ibarətdir. Onların bəzisi piramidal, bə-

zisi isə prizmatik nukleuslardan qoparılaraq hazırlanmışdır. Bəzi lövhələr hər iki tərəfdən yaxşı retuşlanmış, bəziləri isə retuşlanmamışdır. Şübhəsiz ki, bu tip əmək alətləri oraq dişləri kimi, yaxud da digər alətlərin qurama hissəsi kimi istifadə olunmuşdur. Obsidian məmulatı nis-

bətən çox olsa da (80 ədəd), onların böyük əksəriyyəti qəlpələrdən ibarətdir. Tumbultəpədə aşkar olunan tapıntılar arasında əmək alətləri azdır (5 ədəd). Məlum olduğu kimi, Cənubi Qafqazda çox sayda xammal yataqları, o cümlədən obsidian və mis yataqları vardır. Urmiya hövzəsində obsidian olmadığından bu bölgədə yerləşən qəbilələr Cənubi Qafqazın obsidian yataqlarından istifadə etmişlər (31, p. 1956-1965). Obsidian qədim dünyanın əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olan qəbilələri üçün çox önəmli olduğundan Cənubi Qafqaz ilə Urmiya hövzəsi arasındakı əlaqələrin qurulmasına imkan vermişdir. Sirabçay vadisinin Son Eneolit abidələrində olduğu kimi, Tumbultəpədə də obsidian alətlər çox azdır. Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanın Neolit və Eneolit dövrü yaşayış yerlərində başlıca olaraq Göyçə hövzəsi və Zəngəzur obsidianından istifadə olunmuşdur

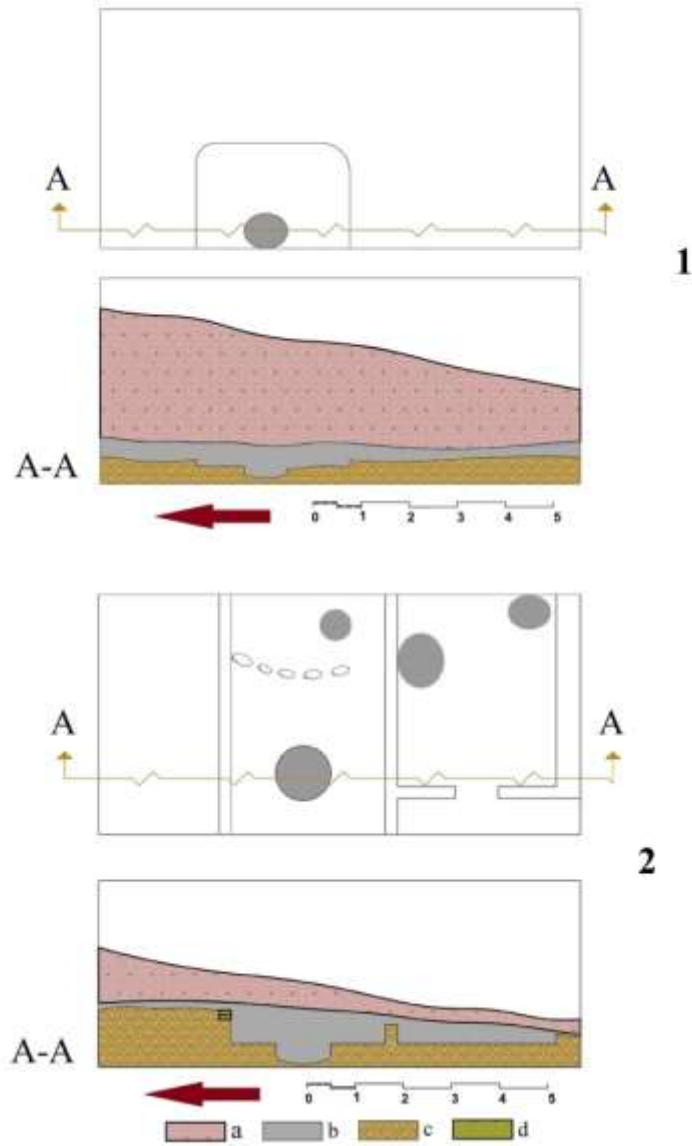
(11, c. 189-190; 12, c.143). Əgər Ovçulartəpədə Göyçə obsidianı üstünlük təşkil edirsə, Sirabçay vadisinin Son Eneolit abidələrində Zəngəzur obsidianı üstünlük təşkil edir. Tədqiqatlar göstərir ki, obsidian yataqlarından istifadə yaşayış yerlərinin coğrafi mövqeyi ilə bağlı olmuşdur. Tumbultəpədə Zəngəzur obsidianının üstünlük təşkil etməsi də bununla bağlıdır. Ümumiyyətlə, Son Eneolit abidələrində obsidian olduqca azdır. Ovçulartəpə obsidianlarının tədqiqi Son Eneolit dövründə obsidian təminatında kəsinti yarandığını göstərir, lakin bunun səbəbləri indiyədək elmi baxımdan yaxşı aydınlaşdırılmamışdır. Bizim fikrimizə görə, Kür-Araz tayfalarının regionda aktivləşməsi, ya bu tip yaşayış yerlərinin iqtisadiyyatında köçmə maldarlığına üstünlük verilməsi, yaxud regionlararası əlaqələrin pozulması bunun səbəbi ola bilər.

Şəkil 5. D sahəsindəki yarımqazma tipli ev.

Keramika məmulatı. Tumbultəpədən aşkar olunan tapıntıların əksəriyyəti keramika məmulatından ibarətdir. Ümumilikdə Tumbultəpədən 3451 keramika nümunəsi aşkar olunmuşdur. Həmin nümunələr arasında çəhrayı rəngdə bişirilmiş samanlı keramika 84,9%, çəhrayı rəngli qatqısız keramika, 4,2%, çəhrayı rəngli qum qarışıq keramika 2,3%, qəhvəyi rəngli keramika 4,2%, boz və qara rəngli keramika 4,4%-dir. Keramika məmulatını üç böyük qrupa ayırmaq olar.

Birinci qrupa daxil olan keramika məmulatı saman, bəzən həm saman, həm də qum qarışığı olan gildən, bəzən isə qarışığı olmayan gildən hazırlanmışdır (Şəkil 10). Keramika məmulatı nazik gil təbəqələri bir-birinin üzərinə qoymaqla hazırlanmış, bir qisminin üzərində, bəzilərinin isə iç tərəfində daraqvari alətlə düzəltmə izləri qalmışdır (Şəkil 11, 1-12). Həsir izi yalnız beş keramika parçasının üzərində vardır. Keramika nümunələri xaricdən yaxşı anqoblanmış, çəhrayı rəngin müxtəlif tonlarında bişirilmişdir.

Şəkil 6. D (1) və E (2) sahələrindəki yarımqazmaların planı və kəsiyi: a- dağılmış tikinti qalıqları, b-mədəni təbəqə, c-xam torpaq, d-çiy kərpic.

Bu tip keramika məmulatı adətən yaxşı bişirilmişdir. Lakin onların bəzisinin divarları arasında qara, yaxud boz rəngli təbəqəyə rast gəlinir ki, bu da onların lazımınca oksigen almadığını və yaxşı bişmədiyini göstərir. Bu tip keramika İ.Nərimanov tərəfindən keyfiyyətli keramika adlandırılmışdır (20, c. 46-49). Bu qrupa aid keramika məmulatı kasa, küpə, çölmək tipli qabların parçalarından ibarətdir. Onlar arasında iri təsərrüfat küplərinin də parçaları vardır. Bu qrupda nazik divarlı, kiçik həcmli qabarıq gövdəli kasalar üstünlük təşkil edir (Şəkil 11, 4). Onların bəzilərinin səthində qaba saman qarışıqı aydın şəkildə izlənilir. Qabların bəzisi qabarıq məməciklərlə naxışlanmış (Şəkil

11, 8), bəzilərinin üzərində üfiqi barmaq izləri qalmışdır (Şəkil 10, 12). Keramika nümunələrinin bəzisi relyef kəmərlər üzərindən çəkilən çərtmələrlə naxışlanmışdır (Şəkil 11, 3). Qulplar olduqca azdır. Onlar başlıca olaraq halqaşəkillidir (Şəkil 11, 11). Bu tip qulplar Son Eneolit mədəniyyəti üçün xarakterikdir. Lakin bu qrupa aid bir qabın ağız kənarında qulaqcıqşəkilli çıxıntıya bənzər qulpa da rast gəlinir (Şəkil 11, 5). Bəzi qabların gövdəsində yuvarlaq deşiklər vardır. Qabların oturacaqları müxtəlif formalı olub yastı, içəriyə batıq, xaricə doğru çıxıntılı və yuvarlaq şəkildədir. Ehtimal ki, bu qrupdakı qablar daha çox ərzaq məhsullarının saxlanması və süfrə qabları kimi istifadə olunmuşdur.

Şəkil 7. E sahəsindəki ocağın qalıqları.

Bu qrupa aid qabların az bir qisminə qara rənglə çəkilmiş boya izlərinə rast gəlinir (5 ədəd). Lakin keramika parçaları yaxşı saxlanmadığından naxış motivlərini müəyyən etmək olduqca çətinidir (Şəkil 11, 9). Kasa tipli qabların bəzisinin içərisinə qara boya çəkilmişdir. Bəzi kasaların həm içərisinə, həm də ağzının kənarına

qara boya çəkilmişdir. Çəhrayı rəngdə bişirilən keramika məmulatının ikisində Proto Kür-Araz keramikası üçün xarakterik olan silindrik boğazlı, iri qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmiş, xaricdən cilalanmış nümunələrə (Şəkil 11, 1) də rast gəlinmişdir (7, c. 105-107).

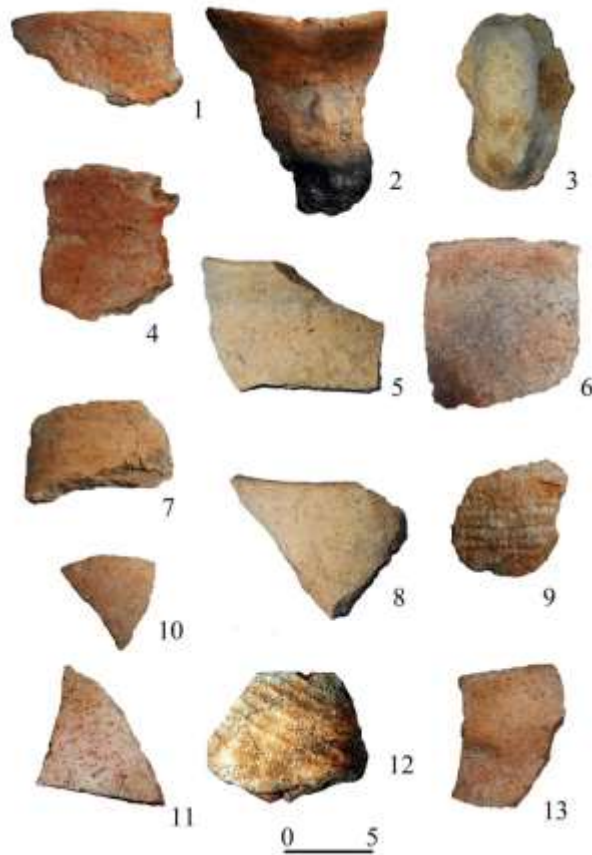
Şəkil 8. E sahəsində dibinə daş döşənmiş ocaq.

Tumbultəpə yaşayış yerində aşkar olunan keramika məmulatının əksəriyyəti çəhrayı rəngdə, saman qarışıq gildən hazırlanmış qablardan ibarətdir. Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanın Son Eneolit dövrü keramikası tipoloji cəhətdən Norşuntəpə keramikası ilə bənzər olsa da, texnoloji xüsusiyyətlərinə görə Norşuntəpənin tünd rəngli keramikasından (32, p. 61-78) fərqlənir. Tədqiqatçılar Naxçıvanın Son Eneolit mədəniyyətinin yerli ənənələr əsasında inkişaf

etdiyini, Urmiya hövzəsi, Muğan və Ağrı bölgəsinin abidələri ilə ümumi oxşar əlamətlərə malik olduğunu söyləmişlər (5, c. 88-89). Ovçularətəpə, Sirabçay və Naxçıvançay vadisinin keramika məmulatının araşdırılması Naxçıvanın Son Eneolit dövrü keramikasının Urmiya hövzəsinin keramikası ilə daha yaxın olduğunu təsdiq etməklə, bu regionda formalaşan mədəniyyətin geniş arealı əhatə etdiyini göstərir (1, s. 25-29).

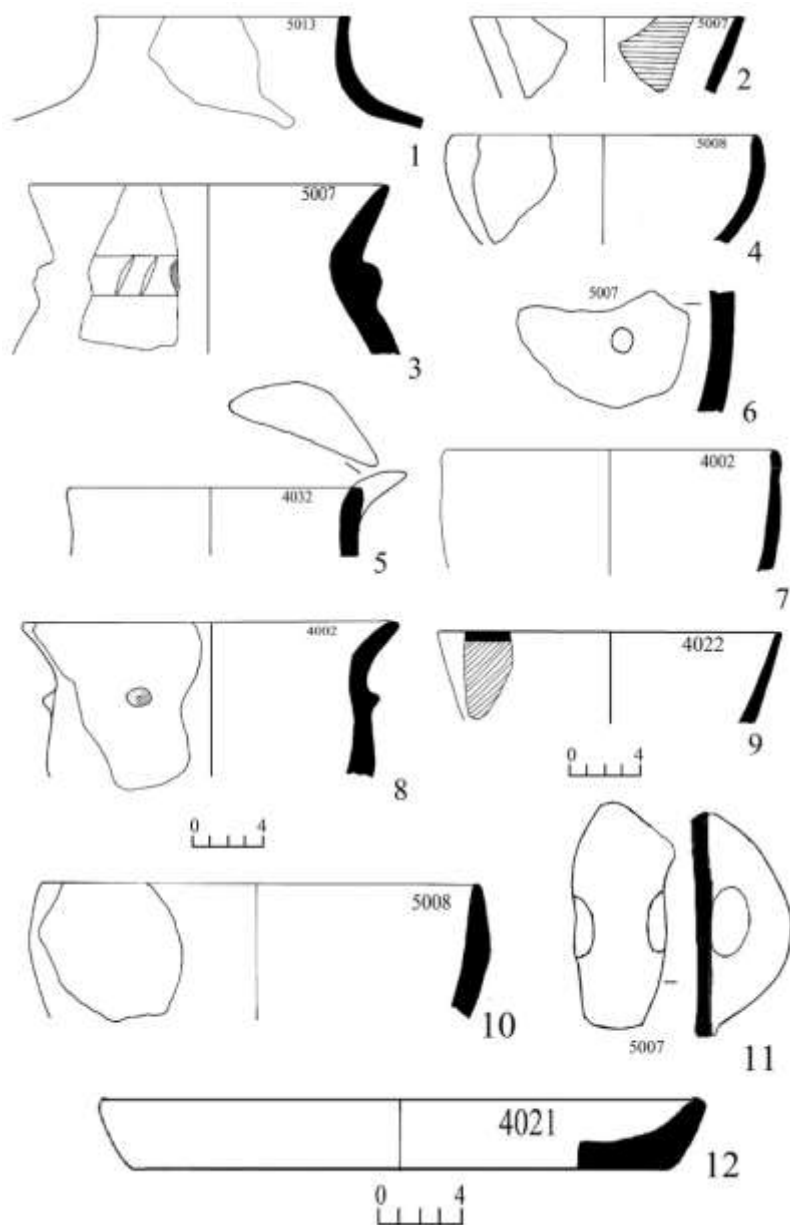
Şəkil 9. Obsidian və çaxmaqdaşı alətlər.

Şəkil 10. Qırmızı rəngli, saman qarışıq keramikanın rəng tonları.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda saman qarışıq keramika Neolit dövründən (12, c.145-149; 38, s. 1-190), Naxçıvanda isə Eneolit dövrünün müxtəlif mərhələlərində istifadə olunmuşdur (12, s. 14-91). Saman qarışıqlı keramika Azərbaycanın, Naxçıvanın Son Eneolit arxeoloji abidələrindən, o cümlədən Arpaçay, Sırabçay və Naxçıvançay vadisinin yaşayış yerlərindən yaxşı məlumdur. Bu tip keramika nümunələri Naxçıvanda Ovçulartəpəsi (2, s. 25-28), Xələc (5, c. 54; 46, s. 63-78), Aşağı Daşarx, Sə-

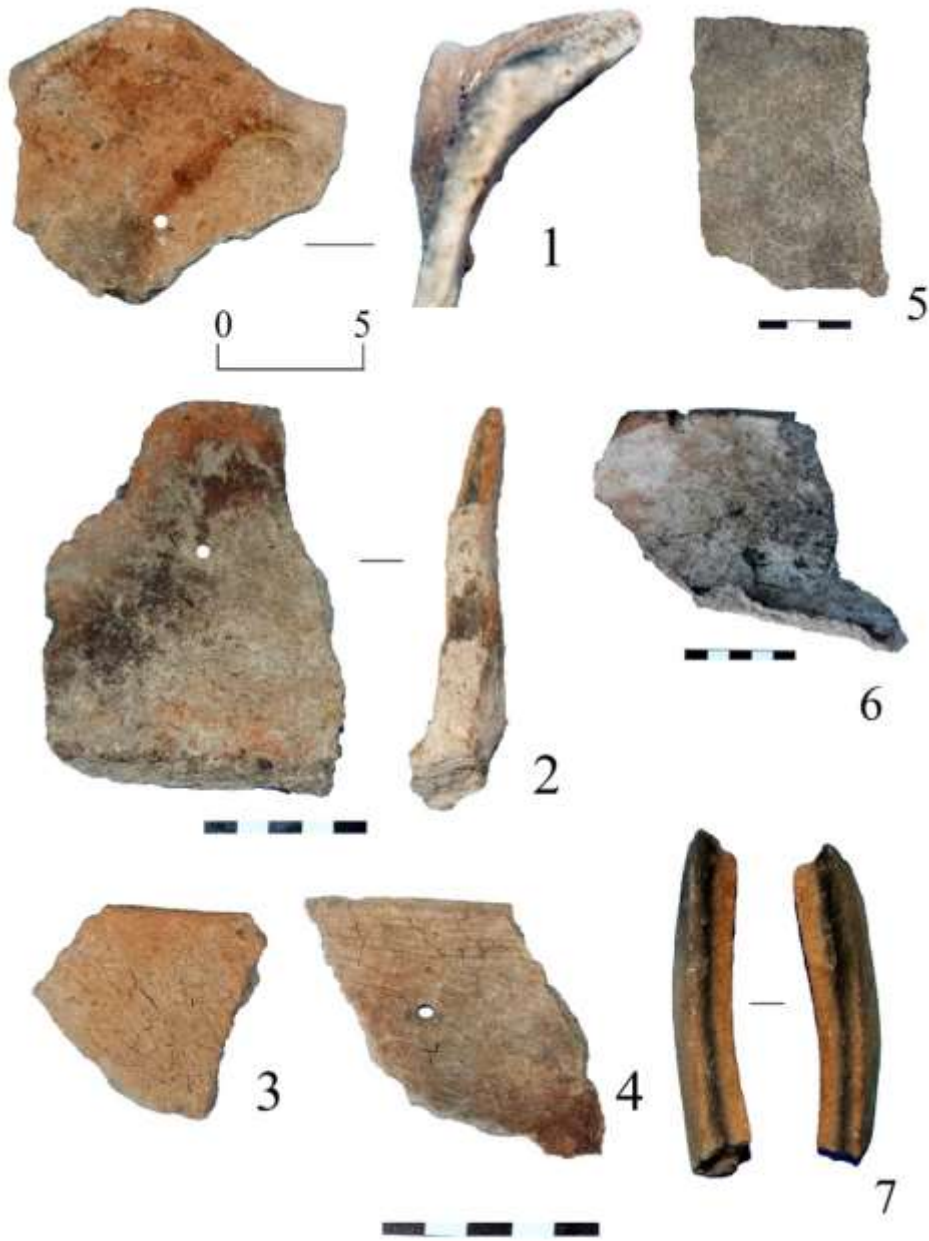
dərək, Şortəpə və digər yaşayış yerlərindən də aşkar olunmuşdur. Saman qarışıq, daraqvari alətlə naxışlanmış və samanüzü keramika məmulatının paralelləri Azərbaycan və Yaxın Şərqi abidələrindən məlumdur. Zirincli, Şorsu və Yumru Sürümçəkdən aşkar olunan keramika nümunələrində daraqvari alətin izlərinə az rastlanmışdır (8, c. 88-95). Bu isə Son Eneolitin son mərhələsində daraqlanmış keramikanın azaldığını göstərir.

Şəkil 11. Qırmızı rəngli, saman qarışıq keramikanın tipləri.

Deyə bilərik ki, Tumbultəpə yaşayış yerinin saman qarışıq keramikası Sirabçay və Naxçıvançay vadisində yayılan Son Eneolit mədəniyyətinin davamıdır. Sirabçay və Naxçıvançay vadisindəki abidələrin tədqiqi göstərir ki, bu bölgədə yayılan Son Eneolit mədəniyyətinin müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməsinə baxmayaraq Ovçulartəpə mədəniyyətinin davamı olmuşdur. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın Son Eneolit abidələrinin tədqiqi həmin dövrdə bir-birindən fərqlənən mədəniyyətlərin mövcud olduğunu göstərir. Bu dövrdə Leylatəpə mədəniyyətinə aid yaşayış yerlərindən aşkar olunan keramika nümunələrinin Ubeyd mədəniyyəti ilə bənzər olması Ubeyd tayfalarının şimala hərə-

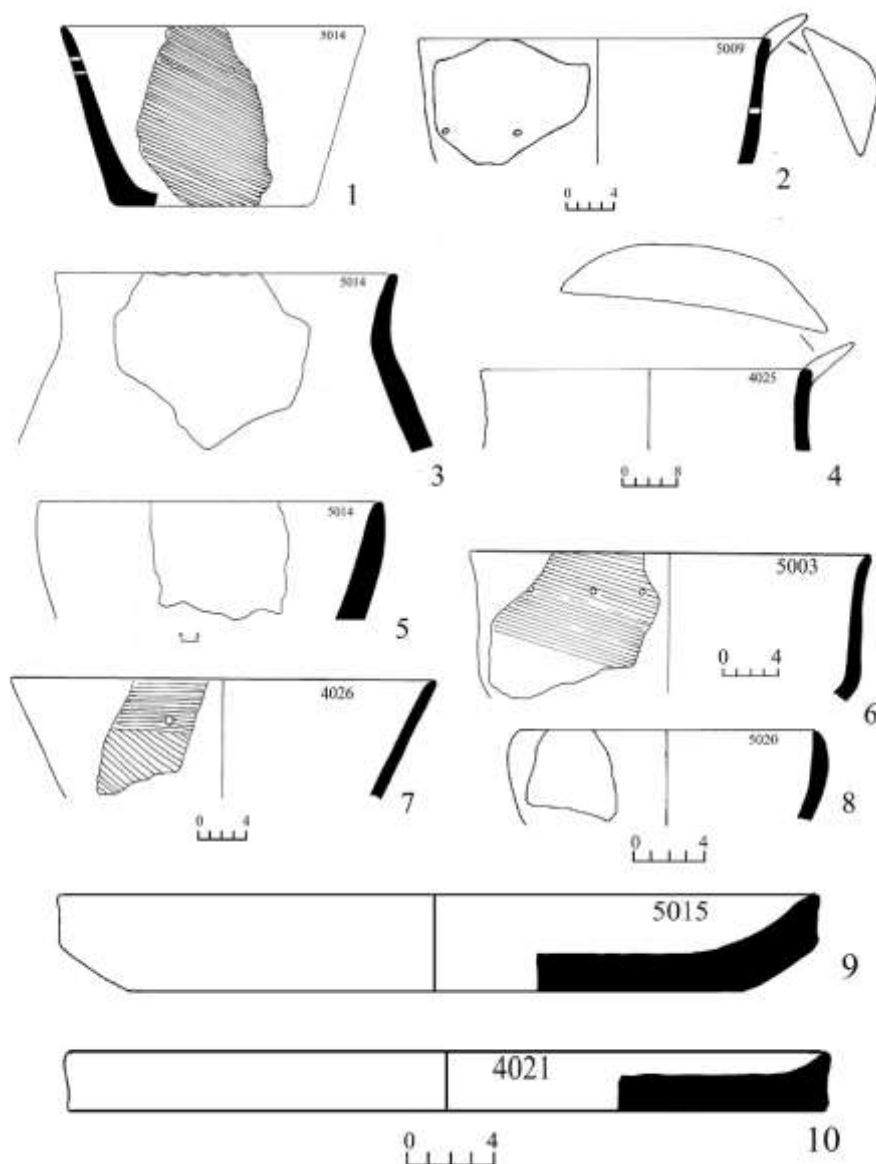
kəti və Azərbaycanda məskunlaşması fikrini doğrultmuşdur. Tədqiqatçılar bu fikri müxtəlif maddi-mədəniyyət nümunələrinin, xüsusilə arxitektura, əmək alətləri və keramikanın təhlili əsasında irəli sürmüşlər (42, s. 34-35; 5, c. 80-92). R. Muncayev və Ş.Əmirovun fikrinə görə, Leylatəpə mədəniyyətinin əsas hissəsini təşkil edən şərxda hazırlanmış, saman qarışıq keramika Mesopotamiyadan gətirilmişdir (15, c. 129). Sirabçay vadisində yayılan keramika nümunələrində, xüsusilə Şorsu yaşayış yerində Leylatəpə mədəniyyətinə məxsus elementlərin olduğu müəyyənləşdirilmiş, lakin bu materiallar geniş şəkildə tədqiq olunaraq nəşr edilməmişdir.

Şəkil 12. Qəhvəyi rəngli (1-4) və qara rəngli (5-7) keramikanın rəng tonları.

İkinci qrupa daxil olan keramika başlıca olaraq qum, bəzən isə saman və qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq qəhvəyi rəngdə qeyri-bərabər bişirilmişdir (Şəkil 12, 1-4). Qabların divarları arasında yaxşı bişməmiş təbəqə qalmışdır. Bəzi keramika nümunələrinin üzəri daraqvari alətlə düzəldilmişdir. Bu qrupa daxil olan qablar silindrik, yaxud konusvari gövdəli çanaq tipli qablardan, çölməklərdən ibarətdir (Şəkil 13, 1-10). Bəzi qabların ağız kənarında xaricə qatlanmış, qulaqcıqşəkilli qulpları vardır (Şəkil 13, 2, 4). Bu tip keramika məmulatının bəzilərinin ağız hissəsində, bəzisinin isə gövdə-

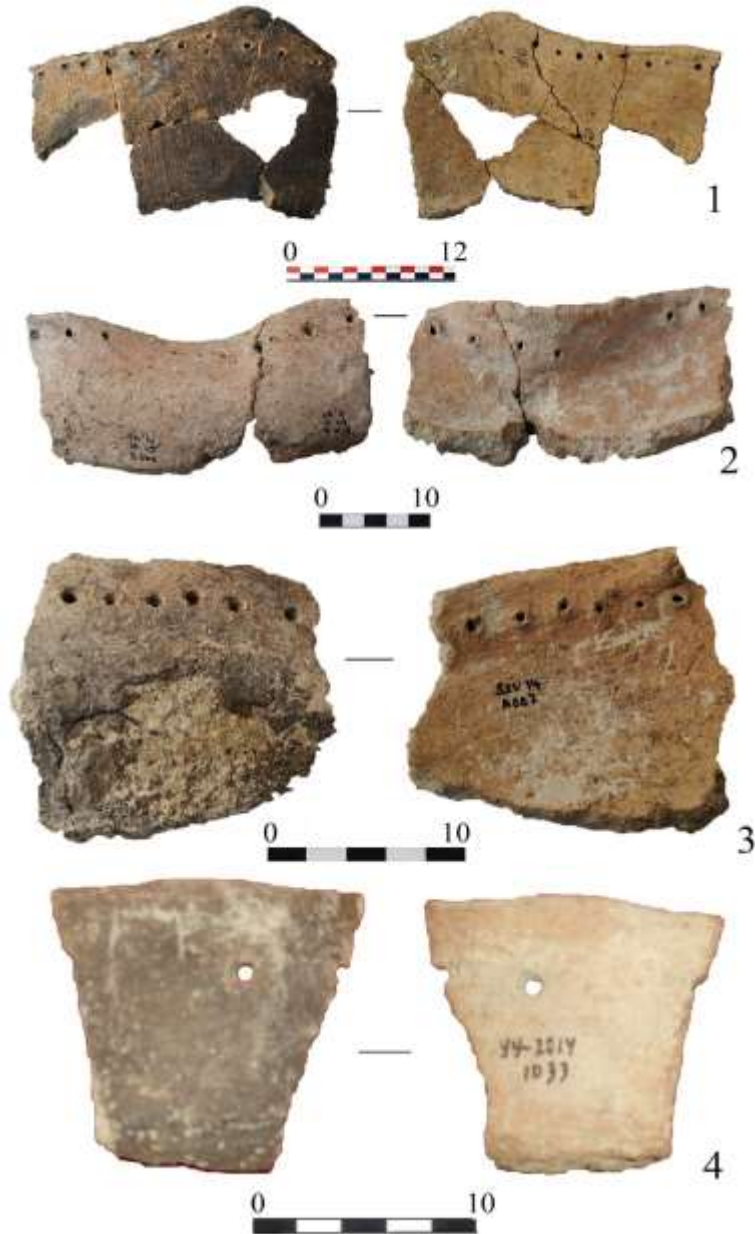
sində güclü hislənməyə rast gəlinir. Bir qabın ağız kənarı çərtmələrlə naxışlanmışdır (Şəkil 13, 3). Bu qrupdakı çanaq tipli qabların bəzisi hislənməmiş və oturacaq hissəsi aşınmışdır. Digər bir qrup qablarda hislənmə izləri görülməsə də, onlar güclü aşınmaya məruz qalmışdır. Bu tip qabların ağız kənarı, bəzən isə gövdəsi bir sıra, bəzən isə iki sıra deşiklərlə əhatələnmişdir. Deşiklər başlıca olaraq ağız kənarında yerləşdirilmişdir (Şəkil 13, 2, 6, 7). Bu qrupdakı keramika məmulatı arasında diskşəkilli qablar da vardır (Şəkil 13, 9, 10).

Şəkil 13. Qum qarışıq qəhvəyi rəngli keramikanın tipləri.

Ağız kənarı dəşiklərlə əhatələnmiş keramika məmulatının istifadə olunması ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Bu fikirlər arasında qabların pendir süzgəci (*Cheese Pot*) ocaq (*mangaly*), çörək bişirmə qabı (*Baking Pan*), tava (*Cooking Pot*) və ələk kimi istifadə olunduğu vardır (33, p. 141; 30, p. 319; 28, s. 1). Bəzi tədqiqatçılar bu tip qablardan pendir hazırlamaq üçün istifadə olunması fikrinə qarşı çıxaraq onların çörək bişirmək məqsədi ilə istifadə edildiyini söyləmiş və bunu öz hazırladıqları qablarda tətbiq etmişlər (25, p. 499-505). Bəzi tədqiqatçılar isə bu tip qablardan ərzaq məhsullarının saxlanması, ağız kənarındakı dəşiklərin qabın ağızını örtən parçanın bərkidilməsi üçün gərək olduğunu söyləmişlər (47, p. 242; 48, fig.

68 c.). Qeyd edək ki, pendir hazırlanması üçün süzgəc tipli qablar daha uyğundur və belə qablar Son Eneolit abidələrindən məlumdur. Bu tip qabların ağız kənarı düz olmadığından ələk kimi istifadə edilməsi əlverişli deyil. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu qabların bəzisinin xaricdən çox hislənməsi, bəzilərinin isə səthinin aşınması onların mətbəx qabları kimi istifadə olunduğunu göstərir. Etnoqrafik araşdırmalar göstərir ki, ağız kənarı dəşikli qablar yemək bişirilərkən buxarın çıxması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Belə hesab edirik ki, bu qabların bəzisi mətbəx qabları kimi yemək bişirilməsində, bəziləri isə, ehtimal ki, süd məhsullarının hazırlanmasında istifadə olunmuşdur.

Şəkil 14. Ağızının altı yuvarlaq dəliklərlə əhatələnmiş qablar: 1-Ovçulartəpə, 2-Zirincli, 3-Şorsu, 4-Yeniyol.

Keramika məmulatının araşdırılması ikinci qrup keramikanın da Naxçıvanın Son Eneolit mədəniyyəti üçün xarakterik olduğunu göstərir. Belə ki, ikinci qrup üçün xarakterik olan bəzi tiplər, xüsusilə konusvari gövdəli çanaqlar və kiçikhəcmli qabarıqdövdəli kasalar Naxçıvanda Neolit və Eneolit dövründən mövcuddur. Ağızının altı deşiklərlə əhatə edilən, qulaqcıqşəkilli qulpları olan keramika isə bu dövr üçün yenidir. Ağızının altı deşiklərlə əhatə olunan qablar Cənubi Qafqazda müxtəlif abidələrdən aşkar olunmuşdur (Şəkil 14). Belə qablar Ovçulartəpədə 49, Şorsuda 19, Zirinclidə 14, Yeniyolda

18, Tumbultəpədə 35 ədəddir. Ovçulartəpədə bu tip keramikanın tərkibində saman qarışığı daha çoxdur. Digər abidələrdə isə qum və daş ovuğu üstünlük təşkil edir. Qabların səthi bişmədən öncə daraqşəkilli alətlə düzəldilmişdir. Ağız altı deşikli qabların Cənubi Qafqazda Aknaşen-Xatunarx (24, p. fig. 8-1-4), Arataşen-Mahaltəpə (44, p. 71, fig.3, 1-3), Texut (16, рис. 12, 5-6), Dağıstanda Qinçi (16, с. 112, рис. 13, 9), Şərqi Anadoluda Aştəpə, Çolpan (40, s. 319-356; 39, s. 1-20), Arslantəpə, Təpəcik (45, p. 82), Tülintəpə (Esin, 1993, p. 111, fig. 3,1), Yunanıstan, Balkanlar (29, s. 8-11),

İran (22, p. 33-165, fig. 13, 4-6), Mərkəzi Avropa (6, c. 206-217) Fransa, Şimali Avropada İrlandiya və Hollandiyada (26, p. 240-249, fig. 8-10; 37, p. 295) və digər yerlərdə yayıldığı təsbit edilmişdir. Ağız kənarında qulaqcıqşəkilli qulpu olan qablar Ovçulartəpə (28, s. 10), Şorsu (12, s. 91-135), Zirincli (3, s. 68-72), Yeniyol (36, s. 29-52) yaşayış yerlərindən aşkar olunmuşdur. Bu tip keramika Gürcüstanda Sioni mədəniyyətinə aid abidələrdə Damstvari Qora (35, fig.3.13, 1), Kviritsvari Qora (35, fig.3.13, 3-4) yaşayış yerlərindən məlumdur. İranda Köhnə Pasqah Təpədə də belə qulplar vardır (41, p. 187-188, fig. 6, 1; fig. 7, 1, 2). Qulaqcıqşəkilli qulplar Ovçulartəpədə 2, Tumbultəpədə 9, Şorsuda 2 və Yeniyolda 3 nümunə ilə təmsil olunub. Qulaqcıqşəkilli qulplar Ovçulartəpə və Şorsudakı kimi bəzən qabın ağız kənarından yuxarıya doğru qalxmış şəkildə, bəzən də Yeniyol və Tumbultəpədəki kimi yana tərəf əyilmişdir. Ümumiyyətlə, bu tip qulaqcıqşəkilli qulplar bir-birindən fərqlənir. Ovçulartəpədə ağız kənarı deşikli və qulaqcıqşəkilli qulpu olan qabların ən qədim nümunələri yarımqazma tipli evlərin içərisindən aşkar olunmuşdur. Yeniyol yaşayış yerində də bu tip qablar alt təbəqədən tapılmış və üzəri hislənmişdir (36, s. 41). Qəhvəyi və qara rəngli keramika nümunələrinə Xələc yaşayış yerində də rast gəlinmişdir (46, s. 63-78). Bu abidədə qəhvəyi rənglilərin boyalıları da aşkar olunmuşdur (46, foto 70). Qəhvəyi, yaxud şabalıdı rəngli keramika Muğan abidələrində də aşkar olunmuşdur (19, c. 125).

Üçüncü qrup keramika. Tumbultəpədən aşkar olunan üçüncü qrup keramika qara rəngdə bişirilmişdir (Şəkil 12, 5-7; Şəkil 15, 1-10). Onların gilinə narın, bəzən isə iri qum qatılmış, yaxşı bişirilmişdir. Keramika nümunələrinin bəzisi xaricdən qara rəngli olub çəhrayı astarıdır. Bəzi keramika nümunələri isə boz-qara rəngdə bişirilmişdir. Bu qrupa aid keramika nümunələrinin bir qrupu xaricdən daraqvari alətlə düzəldilmiş, bəzilərinin gövəsində deşik açılmış, bəziləri isə qulaqcıqşəkilli qulpla təmin edilmişdir. Bu qrupa daxil olan keramika nümunələri azlıq təşkil edir, lakin onların hazırlanması və bişirilməsində Proto Kür-Araz keramikasının xüsusiyyətləri izlənməkdədir. Bu tip keramika Naxçıvan abidələrindən (7, c. 105-107), Muğan-Qarabağ düzənliyində Qarahacı,

Cüttəpə yaşayış yerlərindən məlumdur (13, tab. 8, 5, 11).

Araşdırmalar Naxçıvanın Son Eneolit abidələrində qırmızı-sarı, qəhvəyi və qara-boz rəngli keramikanın yayıldığını göstərir. Lakin qırmızı rəngli keramika üstünlük təşkil etmişdir. Belə hesab edirik ki, qəhvəyi və qara rəngli keramika daha çox mətbəx və təsərrüfat qabları kimi istifadə olunmuşdur.

Cənubi Qafqazın Sioni tipli keramikası. İkinci qrup keramikada Sioni keramikasının əlamətləri izləndiyindən bu tip keramikanın da nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğundur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəzi tədqiqatçılar Cənubi Qafqazın Son Eneolit mədəniyyətini Sioni mədəniyyəti kimi dəyərləndirmişlər. Sioni yaşayış yeri 1975-ci ildə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində 32 kv.m. sahədə öyrənilmişdir. Yaşayış yerindən daşdan inşa olunmuş dairəvi formalı evlərin qalıqları, çox sayda obsidian, çaxmaqdaşı və keramika aşkar olunmuşdur. Arxeoloji materiallar M.Menadbe və T.Kiquradze tərəfindən nəşr edilmiş, Sioni keramikasının xarakterik xüsusiyyətləri Sioni mədəniyyəti kimi qiymətləndirilmişdir (17, c. 115). T. Kiguradze və A.Saqonanın fikrinə görə, Cənubi Qafqazın Berikdeebi, Texut, Qinçi, Çopi, Delisi, Şərqi Anadoluda Sos yaşayış yerlərinin keramikası mika, qum, kvars qarışığından hazırlanmışdır (35, p. 48). Bu tip keramikada saman və obsidian qarışığı da istifadə olunmuş, lakin çox populyar olmamışdır. Onların fikrinə görə, Cənubi Qafqazın qərb (Samele Klde), mərkəzi (Trelı, Grmakhevıstavi) və cənubunda (Texut, Əliköməktəpə) samanlı keramika geniş yayılmışdır. Obsidian qarışıq keramika (grog ceramic) Tbilisi ətrafında, Delisi, Trelı və Grmakhevıstavi yaşayış yerlərindən məlumdur. Tədqiqatçılar Sioni keramikasını dörd qrupa bölərək təsvir etmişlər. Onların fikrinə görə, başlıca olaraq anqoblanan və sərt bişirilən Sioni tipli keramikanın rəng tonları solğun qəhvəyi, qırmızı və sarı arasında dəyişmişdir (35, p. 48). Sioni keramikasının əksəriyyəti üçün xaricdən, bəzən isə içəridən daraqlama, ağız kənarının çərtmələrlə naxışlanması xarakterikdir (17, c. 115) C qrupunda Proto Kür-Araz keramikası üçün xarakterik olan qara, yaxud tünd boz anqobla örtülən keramika da aşkar olunmuşdur. Keramika nümunələrinin kəsiyində iki, bəzən isə üç müxtəlif

rəngə rast gəlinir ki, bu da onların yaxşı oksigen almadığını göstərir. Sos höyükdə bir neçə nümunə ilə təmsil olunan bu tip keramikanın üzəri cilalanmış, yaxud hislənmiş və kələ-kötürdür. Khizanaant Qora, Berikldeebi IV və Qınçidən olan bəzi nümunələr nazikdivarlı olmaqla yaxşı cilalanmış və yaxşı bişirilmiş, digərlərinin səthi isə daraqlanmış və ağız kənarı çərtmələrlə naxışlanmışdır (35, p. 48-49). Yumurtagövdəli, düz boğazlı, ağızının kənarı xaricə qatlanmış şişgövdəli və yastı oturaçqlı qablar Sioni üçün xarakterik hesab edilir. Bəzi oturaçqlarda səbət basqısı vardır (35, p. 49). Sioni keramikası, xüsusilə A qrupu üçün, həmçinin ağızının kənarı dalğaşəkilli olan qablar da xarakterik olmuşdur (35, fig. 3.6, 3.7, 3.8). Lakin tədqiqatçıların özlərinin də qeyd etdiyi kimi, ağız kənarı naxışlanmış keramika Cənubi Qafqazın Eneolit keramikasında çox azdır (35, p.50).

Leylatəpə mədəniyyətində olan bu tip keramika “*kobud keramika*” adlandırılmışdır (20, c. 46-49). Sioni tipli keramika Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın Son Eneolit keramikasında çox azdır. R.Munçayev və Ş.Əmirovun fikrinə görə, Leylatəpə mədəniyyətinin 25%-i avtohton Sioni-Çopi mədəniyyətinə aid keramika məmulatından ibarətdir (15, c. 129). Lakin N. Müseyiblinin fikrinə görə, Sioni və Leylatəpə fərqli mədəniyyətlərdir (43, s. 245-250). Qeyd etmək istəyirik ki, Sioni keramikası cilalı olduğu halda, Tumbultəpə keramikası cilasızdır. Ağız kənarı çərtmələrlə naxışlanan keramika Tumbultəpədə bir nümunə ilə, Ovçulartəpədə ağız kənarı çərtməli 9 nümunə, Yenyol (36, s. 43, şəkil 11), Zirincli və Şorsuda isə bu tip keramika tək-tək nümunələrlə təmsil olunub (28, s. 6-15). Ağız kənarı dalğaşəkilli qablar Tumbultəpədə aşkar olunmayıb. Bu tip qablar yalnız üç nümunə ilə Ovçulartəpəsindən məlumdur. Qum qarışıq cilalı “*Sioni keramikası*” Ovçulartəpədə 8 nümunə ilə təmsil olunub (2, s. 12). Ovçulartəpə, Zirincli, Şorsu qablarının araşdırılması bu tip qablarda qum və daş qarışığı ilə yanaşı, saman qarışığının da olduğunu təsdiq etmişdir (28, s. 8-11). Obsidian qarışığı Ovçulartəpədə yalnız bir keramikada rast gəlinmişdir (2, s. 12). Naxçıvan abidələrindən aşkar olunan ağız kənarı deşikli və qulaqcıqşəkilli qulpları olan qablar da cilasızdır və qeyd etdiyimiz kimi onların xarici səthi hislə örtülmüşdür.

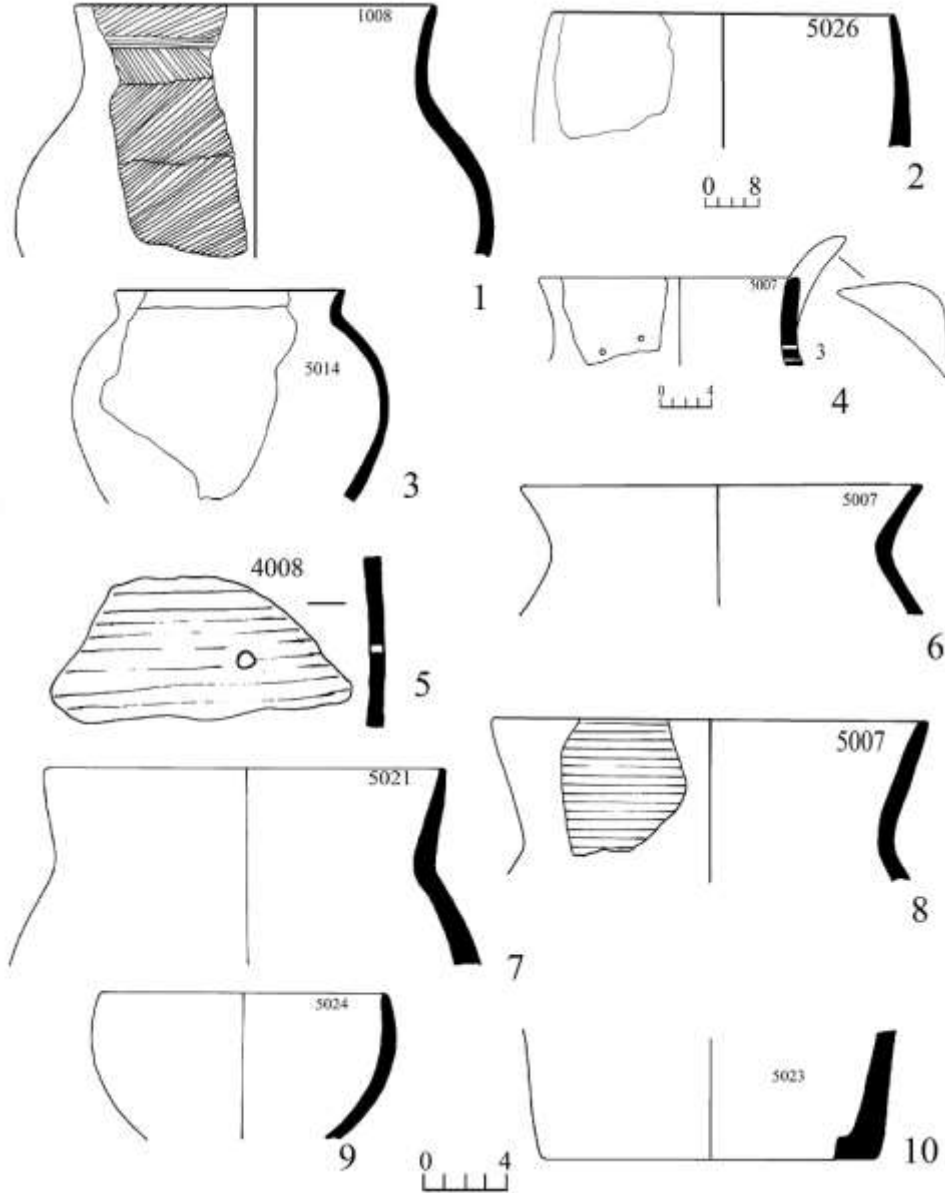
Qısaca desək, “*Sioni keramikası*” üçün standart olan dalğavari və qravürlənmiş ağız kənarları Tumbultəpədə və Naxçıvanın digər abidələrində azlıq təşkil edir.

Sioni tipli keramikanın xronologiyası. Qeyd etdiyimiz kimi, birinci qrupa aid saman qarışıq keramika Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın Neolit və Eneolit abidələrindən məlum olsa da, ikinci qrup keramikanın xronologiyasını dəqiqləşdirməyə ehtiyac var. İkinci qrup keramikanın fərqləndirici xüsusiyyəti onların ağız kənarının, yaxud gövdəsinin deşiklərlə çevrələnməsi və bəzilərində qulaqcıqşəkilli qulpların olması və xarici səthinin daraqvari alətlə düzəldilməsidir. Qeyd etmək istəyirik ki, qabların səthinin daraqvari alətlə düzəldilməsi Cənubi Qafqada Neolit dövründən məlumdur. Bu texnika Naxçıvanda, həmçinin Erkən və Orta Eneolit abidələrindən də məlumdur (10, p. 96-109). Qabların gövdəsinin deşilməsinə Neolit dövründə rast gəlinsə də Eneolit dövründə Neolit dövründən fərqli olaraq deşiklər bişmədən öncə açılmışdır (9, c. 39). Bu tip qablar olduqca müxtəlif dövrlərə aiddir. Belə keramika məmulatı Mərkəzi Avropada, Macarıstanda Neolit dövrünə aid Böyük mədəniyyətindən məlumdur. Bu mədəniyyət e. ə. 4870-4790-cı illərə aid edilmişdir (6, c. 231). Menteştəpədən tapılan bu tip keramika e. ə. V minilliyin birinci yarısına, e. ə. 4800-4600-cü illərə aid edilir (38, p. 97-98, fig. 142).

Bu tip keramika Aknashen-Xatunarx yaşayış yerində I təbəqədən aşkar olunmuş, lakin karbon analizlərinin nəticələri verməmiş, nisbi xronologiya tətbiq edilmişdir (24, p.193). Artaşen-Mahaltəpə yaşayış yerinin Eneolit təbəqəsi də karbon analizlərin nəticələri ilə deyil, müqayisəli araşdırmalarla tarixləndirilmiş və e. ə. 4250-4000-cü illərə aid edilmişdir (44, p. 75). T. Kiquradze və A. Saqona, həmçinin digər tədqiqatçılar karbon analizləri olmadan Erkən Eneoliti e. ə. 4800-4000, Son Eneoliti e. ə. 4000-3200/3100-cü illərə aid etmişlər (35, p. 40; 27, p. 30). Sioni yaşayış yerini araşdıran M.Menadbe və T. Kiquradze Sioni keramikasının Cənubi Qafqazın Neolit mədəniyyətlərindən fərqləndiyini göstərmiş, Sioninin xarici səthi daraqlanmış keramikasını e. ə. IV minilliyin ortaları ilə tarixləndirilən Əliköməktəpənin üst təbəqəsi, III Keçili yaşayış yerləri ilə müqayisə

etmişdir (17, c.116-117). M.Menadbe və T.Kiguradze Sioni tipli abidələri e. ə. V minilliyin sonu və e. ə. IV minilliyin əvvəli ilə tarixləndirmişdir (17, c. 114) Bu tip keramikanın yayıldığı abidələrin tarixi Naxçıvanda karbon analizlərlə daha yaxşı öyrənilmişdir. Ovçulartəpə yaşayış yerinin bu tip qabların tapıldığı birinci təbəqəsi e. ə. 4350-4250 (2, s.12), Zirincli e. ə. 4200-3700 (28, s. 7), Şorsu e. ə. 3910-3870 (23, s.

122), Tumbultəpə e. ə. 3946-3860-cı illərə aid edilmişdir. Məlum olduğu kimi, araşdırmalar zamanı Naxçıvanda Son Neolit və Son Eneolit dövrü arasındakı boşluğu dolduran abidələr aşkar olunmuşdur (23, p. 255-306). Lakin bu abidələrdən qulaqcıqşəkilli qulpu olan və ağız kənarı dəşiklərlə əhatələnmiş keramika aşkar olunmamışdır.

Şəkil 15. Qara rəngli keramika.

Bu tip qabların yayıldığı abidələrin tarixinə baxılırsa, onların başlıca olaraq e. ə. V minilliyin ortaları və ikinci yarısından e. ə. IV minilliyin əvvəllərinədək istifadə olunduğunu demək olar. Həmin tip keramika e. ə. IV minilliyin əv-

vəində daha geniş istifadə olunmuş və müxtəlif tipli olmuşdur. Geniş bir coğrafiyada yayılan bu tip qablar formaca çox fərqlidir və bir-birini təkrar etmir. Menteştəpədən aşkar olunan nü-

munəyə gəldikdə isə belə hesab edirik ki, bu tapıntının tarixi və konteksti dəqiqləşdirilməlidir.

Tədqiqatçılar tapıntıların xronologiyasını nəzərə alaraq onların Anadolu və Şərqi Egey adalarından qərbə, buradan şimala yayıldığını yazmışdır (47, p. 242). Lakin digər tədqiqatçılar tapıntıların xronologiyasına əsaslanaraq bu tip qabların Cənubi Qafqazdan yayıldığını söyləmişdir (28, s. 57). Belə hesab edirik ki, qədim dünyanın müxtəlif yerlərində ortaya çıxan bu tip keramikanı eyni bir mədəniyyətə aid etmək olmaz. Müxtəlif dövrlərə aid və müxtəlif xüsusiyyətlərə malik keramikanın eyni mərkəzdən yayılması ilə bağlı fikirlərin irəli sürülməsi əlavə faktlar tələb edir.

Ovçulartəpə dəniz səviyyəsindən 878 m, Tumbultəpə 833 m, Yeniyol 954 m, Şorsu 1050 m, Sərinbulaq 1200 m, Zirinlik 1360 m yüksəklikdə yerləşmişdir. Bu göstərir ki, bu tip qabların aşkar olunduğu yaşayış yerləri başlıca olaraq əkinçilik və köçmə maldarlıq üçün əlverişli olan mövqelərdə salınmışdır. Zirinli, Şorsu, Yeniyol və Tumbultəpədə mədəni təbəqənin az yığılması bu yaşayış yerlərində həyatın mövsümi xarakter daşdığını göstərir.

Nəticə. Araşdırmalar sübut edir ki, Cənubi Qafqazın müxtəlif regionlarında yayılan Son Eneolit mədəniyyəti orta xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Lakin, istər saman, istərsədə qum qarışıq keramika Cənubi Qafqazın bütün bölgələrində Neolit dövründən başlayaraq mövcud olmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, Tumbultəpə yaşayış yerinin birinci qrup keramikası yerli ənənələr əsasında inkişaf etmiş və yeni xüsusiyyətlər qazanmışdır. Cənubi Qafqazın mərkəzi və cənubunda yayılan saman qarışıq keramikanı Sioni keramikası adlandırmaq, fikrimizcə, doğru deyildir. Tumbultəpə yaşayış yerində ikinci qrupa daxil olan keramika isə bəzi xüsusiyyətlərinə görə Sioni keramikası ilə bənzərdir. Lakin tədqiqat göstərir ki, bu tip keramika ayrıca bir mədəniyyət yox, Son Eneolit mədəniyyətinin tərkib hissəsi olmuşdur. Belə hesab edirik ki, keramika məmulatının bu cür müxtəlifliyinin səbəbi onların funksional təyinatı ilə bağlıdır. Tədqiqat göstərir ki, Tumbultəpə, Ovçulartəpə, Zirinlik, Şorsu və Yeniyol kimi yaşayış yerlərində bu qrupa daxil olan qablar mətbəx qabları kimi istifadə olunmuşdur. Bir çox tədqiqatçılar həmin tip qabları *manqali* (оцақ) adlan-

dırmışdır ki, bu da onların mətbəx qabları kimi istifadə edildiyini göstərir. Bu qablarının funksiyası ilə bağlı araşdırmaçılar müxtəlif fikirlər söyləsə də ümumi olaraq onların mətbəx və təsərrüfat qabları kimi istifadə olunduğunu qəbul etmişlər. Tədqiqatçılar tərəfindən “*kobud keramika*” adlandırılan bu tip qaba keramikanın idxal malı olaraq Cənubi Qafqazın müxtəlif regionlarına yayıldığını demək mümkün deyil. Cənubi Qafqazdakı Son Eneolit abidələrinin bir qrupunu Sioni-Çopi-Qinçi mədəniyyəti adlandırmaq mümkün olsa belə, bunu bütün Cənubi Qafqaz abidələrinə aid etmək, fikrimizə görə, doğru deyildir. Qeyd edək ki, ayrı-ayrı dövrlərdə və müxtəlif xarakterli abidələrdə yayılmış bu tip keramika yerli xüsusiyyətlərini görə birbirindən fərqlənir. Bu isə onların vahid bir mərkəzdən yayılmadığını sübut edir. Araşdırmalar bu tip keramika məmulatının insanların sosial-iqtisadi və təsərrüfat həyatı ilə bağlı olduğunu göstərir. Kür-Araz keramikasına gəldikdə isə bu tip keramikanın Son Eneolit dövründən başlayaraq formalaşması tamamilə mümkündür və onun araşdırılması ayrıca tədqiqat mövzudur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Acar G.Z. Naxçıvan və Şərqi Anadolunun Son Eneolit mədəniyyəti. Naxçıvan: Tusi, 2021, 32 s.
2. Baxşəliyev V., Chaterine M., Aşurov S. Ovçulartəpəsi. Bakı: Elm, 2010, 156 s.
3. Baxşəliyev, V.B. Zirinli Eneolit dövrünə aid yaşayış yerlərindən biridir // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2012, № 1, s. 68-72.
4. Baxşəliyev, V., Chaterine, M., Hamon, C., Aliyev, N., Dessaint, Ph., Sanz, S. Duzdağın qədim duz mədənləri, Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 86 s.
5. Алиев Н., Нариманов И. Культура северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита. Баку: Агрыдаг, 2001, 144 с.
6. Археология Венгрии (Каменный век) / Отв. ред.: В.С. Титов, И. Эрдели, М. Габори. Москва: Наука, 1980, 420 с.
7. Бахшалиев В.Б. Протокуро-аракская керамика Нахчывана // ПА, 2013, № 3, с. 105-107.

8. Бахшалиев В.Б. Новые энеолитические памятники на территории Нахчывана // Российская археология. 2014, № 2, с. 88–95.
9. Бахшалиев В.Б. Новые данные о поселении Кюльтепе I в Нахчыване // Российская археология, 2016, № 3, с. 38-41.
10. Бахшалиев В.Б. Археологические исследования поселения Нахчывантепе // Российская археология, № 2, 2019, с. 96-109.
11. Бахшалиев Э.В., Бахшалиев В.Б. Неолитический слой поселения Нахчывантепе // Российская археология, 2021, № 2, с. 186-196.
12. Бахшалиев В.Б. Археологические раскопки на поселении Кюльтепе I // Российская археология, 2022, № 1, с. 139-152.
13. Джафаров Г.Ф. Азербайджан в конце IV и начале I тысячелетий до н.э. (на азерб. яз.). Баку, 2000, 188 с.
14. Джапаридзе О. На заре этнокультурной истории Кавказа. Тбилиси: Издательство Тбилисского Университета, 1989, 423 с.
15. Мунчаев Р. М., Амиров Ш. Н. Лейлатепинская культура и Кавказ. **Кавказ как связующее звено** между Восточной Европой и Передним Востоком: диалог культур, культура диалога (к 140-летию Александра А. Миллера) Санкт-Петербург, 2015, с. 128-131.
16. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. М.: Наука. 1975, 478 с.
17. Менадбе М., Кигурадзе Т. Археологические памятники села Сиони. Тбилиси: Мецниереба, 1981, 142 с.
18. Нариманов И.Г. Обеидские племена Месопотамии в Азербайджане. Тез. Всесоюз. архолог. конфер. Баку: Элм, 1985, с. 271.
19. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 260 с.
20. Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. Культура Лейлатепе, Баку, 2007, 128 с.
21. Черленок Е.А. Археология Кавказа (мезолит, неолит, энеолит). Учебно-методическое пособие. СПб, 2013, 54 с.
22. Abedi A., Khatib, Shahidi H., Chataigner, Ch., Niknami, K., Eskandari, N., Kazempour, M., Pirmohammadi, A., Hoseinzadeh, J. and Ebrahimi Gh. "Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report", Ancient Near Eastern Studies, 2014, 51: 33-165.
23. Bakhshaliyev V. Archaeology of Nakhchivan in the light new discoveries. Nakhchivan: Ajami, 2022, 372 p.
24. Badalyan R., Harutyunyan A., Chataigner Ch., Le Mort F., Brochier J., Balasescu A., Radu V., Hovsepian R. The Settlement of Akhnashen-Khatunarkh, A Neolithic Site in the Ararat Plain (Armenia): Excavation Results 2004-2009 // TUBA-AR, 2010, 13, p. 185-218.
25. Derin Z. and Caymaz T. The Chalcolithic period at Yeşilova Höyük, Communities in transition the Circum Aegean area during the 5 th and 4th millennia BC. Edited by Soren Dietz, Fanis Mavridis, Žarko Tanosic and Turan Takaoğlu. Oxford, 2017, p. 499-505.
26. Camps Gabriel ve E. Rostan, Les poteries a perforations en ligne a propos du facies terrinien du Chalcolithique corse, Bulletin de la Societe Prehistorique française, cilt 79, 8, 1982, p. 240-249.
27. Connor S., Sagona A. Environment and society in the late prehistory of southern Georgia, Caucasus // Les Cultures du Caucase (VI-III millenaires avant notre ere): Leurs Relations avec le Proche-Orient / Sus la direction Bertille Lyonnet. Paris: CNRS Editions, 2007, p. 21–36.
28. Emre E. MÖ 5. ve 4. Bin yıl Nahçıvan Mangaly Kapları. Yüksek Lisans Tezi. İzmir, 2017, 310 s.
29. Esin U. The relief decorations on the Prehistoric pottery of Tülintepe in Eastern Anatolia / In M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae and M. Mellink (ed.), Between the Rivers and over the Mountains. Roma: Università di Roma "La Sapienza", 1993, p. 105-122.

30. Gülçür, S., Marro C. The view from the north: comparative analysis of the Chalcolithic pottery assemblages from Norşuntepe and Ovçular Tepesi // *After the Ubaid: Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500 BC)*. Paris, 2012, p. 305-352.
31. Khademi N.F., Abedi A., Glascock M. D., Eskandari N. and Khazae M. Provenance of prehistoric obsidian artifacts from Kul Tepe, Northwestern Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis // *Journal of Archaeological Science*, 2013, 40, p. 1956-1965.
32. Hauptmann H. Die Grabungen aus dem Norsuntepe, 1973 // *In Keban Project 1973 Activities*, METU, Ankara: Keban Project Publications, Series I, 1979, № 6, p. 61-78.
33. Heidenreich, R. Vorgeschichtliches in der Stadt Samos. Die Funde. Athenische Mitteilungen 1935-36, 60-61, s. 125-201.
34. Kiguradze, T. «The Chalcolithic-Early Bronze transition in the Eastern Caucasus» in C. Marro et H. Hauptmann (ed.): *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème millénaires*, 2000, p. 321-328.
35. Kiguradze T., Sagona A. *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond*, edited by A. T. Smith and K. Rubinson, 2003, pp. 38–94.
36. Kuliyeva Z., Bahşeliyev V. Nahçıvan'ın Kalkolitik Çağ Kültürü (Azerbaycan) // *TUBA-AR*, 23, 2018, s. 29-52.
37. Nowicki K. *Final Neolithic Crete and the Southeast Aegean*, De Gruyter, Germany, Berlin, 2014, 412 p.
38. Lyonnet B. and Guliyev F., Helwing B. and Aliyev T., Hansen S. and Mirtskhulava G. *Ancient Kura 2010–2011: The first two seasons of joint field work in the Southern Caucasus* // *AMIT*, 44, 2012, p. 1-190.
39. Özfırat, A., Marro, C. 2004 Yılı Van, Ağrı ve İqdır İlleri Yüzeı Araştırması // – Ankara: Türk Arkeoloji ve Etnografı Dergisi, 2007, 7, s. 1-20.
40. Marro C. and A. Özfırat. *Pre-classical Survey in Eastern Turkey. Third preliminary Report: the Dogubeyazit region* // *Anatolia Antiqua*, Paris, 2005, XIII, p. 319-356
41. Maziar, S. *Excavations at Kohne Pasgah Tepesi, the Araxes Valley, the Northwest Iran: First Preliminary Report* // *ANES*, 2010, 47, p. 165-193.
42. Müseyibli N. *The Chalcolithic settlement Böyük Kesik*. Bakı: Nafta-Press, 2007, 228 c.
43. Müseyibli N. *Leylatepe culture*. Bakı: Elm və Təhsil, 2020, 576 s.
44. Palumbi G. *A Preliminary Analysis on the Prehistoric Pottery from Aratashen (Armenia)*. // *Les Cultures du Caucase (VI-IIIème millénaires avant notre ère). Leurs Relations avec le Proche-Orient / Sur la direction Bertille Lyonnet*. Paris: CNRS Editions, 2007, p. 63-76.
45. Palumbi, G.A. "The Role Of Pastoral Communities Of The Upper Euphrates Region In The Expansion Of The Kura-Araxes Culture", *International Symposium On East Anatolia South Caucasus Cultures, Proceedings 1*, 2015, p. 78-88.
46. Seyidov A, Baxşeliyev, V., Mahmudova V., Xələc. Bakı. Elm, 2010, 216 s.
47. Sampson A. *The Neolithic of the Dodecanese and Aegean Neolithic* // *The Annual of the British School at Athens*, 1984, 79, s. 239-247.
48. Sampson A. *The Neolithic Settlement at Yali, Nissiros, Athens: Euboiki Arxaiothilos Etaireia*, 1988. 280 p.

Резюме

Вели Бахшалиев, Назахат Джейлан, Эльмар Бахшалиев, Хейран Гасанова

Керамики типа сиони на Южном Кавказе в контексте археологических раскопок в поселении Тумбултепе

Многие ученые-кавказоведы дают общее название позднеэнеолитической культуре Южного Кавказа: ее иногда называют культурой Сиони, иногда культурой Сиони-Чопи, иногда керамикой Сиони, а иногда культурой Сиони-Чопи-Гинчи. Однако в поселениях Нахчывана керамика типа Сиони очень мало распространена. Изучение материально-культурных образцов, а особенно керамических изделий новораскопанного поселения Тумбултепе и других памятников Нахчывана, очень важны с точки зрения разъяснения вопросов, связанных с позднеэнеолитическими культурами Южного Кавказа, в том числе с культурой Сиони. Даже если группу памятников позднего энеолита на Южном Кавказе можно назвать культурой Сиони-Чопи-Гинчи, то, на наш взгляд, некорректно приписывать это всем памятникам Южного Кавказа.

Ключевые слова: Южный Кавказ, культура Сиони, Нахчыван, Тумбултепе, поздний энеолит.

Summary

Veli Bakhshaliyev, Nezahat Ceylan, Elmar Bakhshaliyev, Heyran Hasanova

The sioni type ceramics in the south caucasus in the context of archaeological excavations at Tumbultepe settlement

Many Caucasian scholars give a general name to the Late Chalcolithic culture of the South Caucasus: it is sometimes called the Sioni culture, sometimes the Sioni-Chopi culture, sometimes the Sioni ceramics, and sometimes the Sioni-Chopi-Ginchi culture. However, Sioni type ceramics are very rare in the settlements of Nakhchivan. The study of material and cultural samples, and especially ceramics from the newly excavated settlement of Tumbultepe and other monuments of Nakhchivan, is very important from the point of view of clarifying issues related to the Late Chalcolithic cultures of the South Caucasus, including the Sioni culture. Even if it is possible to call a group of Late Chalcolithic monuments in the South Caucasus the Sioni-Tsopi-Ginchi culture, it is not correct, in our opinion, to attribute this to all the monuments of the South Caucasus.

Keywords: South Caucasus, Sioni culture, Nakhchivan, Tumbultepe, Late Chalcolithic.